

NORBERTO BOBBIO — POLARITĂȚI IDEOLOGICE

FLORIN MÜLLER*

Abstract. *In this work of his, the italian politologist Norberto Bobbio surpasses a critical analysis over two fundamental concepts: the right and the left. The italian theoretician develops a solid argumentation for the valability of the justification of this ideological polarity. The essential concepts which Norberto Bobbio introduces within his discussion are equality and freedom.*

Keywords: *ideology, the right, the left, equality, freedom, democracy.*

Dreapta și stânga — concepte ideologice — determinări istorice

Departa de a fi epuizată, distincția dreapta-stânga continuă să definească atât sensibilitatea politică a diverselor categorii de alegători, cât și spațiul dezbatărilor academice. Linie continuă a definirilor și resemnificărilor politice, dar și de anvergură epistemică, spațiul politico-ideologic presupune încă o topografie care să-l facă coerent, unde opțiunile să nu fie determinate exclusiv aleator. Politologul italian Norberto Bobbio, intelectual de vocație umanistă autoasumată de stânga, lecturează contorsiunile polarității ideologice amintite, încadrându-l permanent în spațiul definirilor din ultimii ani (anii '90, mai ales) din Peninsula.

Atât autorul italian amintit, cât și o literatură vastă asupra problematicei menționate indică dificultatea conturării unei distincții absolute între polul/conceptul de stânga și cel de dreapta. În concepția autorului italian, recunoașterea existenței obligatoriu necesare a polarității ideologice decurge din imposibilitatea definirii unui pol în absența celuilalt. Nici unul, nici celălalt nu dispun însă automat de preeminență morală sau politică față de contrapartea sa, deoarece implică valori acceptate ale lumii occidentale prezente (de după 1945), cum ar fi libertatea și egalitatea. Sciziunea dintre cei doi poli nu a împiedicat, permanent cu variate fluxuri și refluxuri, structurarea spațiului politic occidental drept unul al relativei normalități, unde nu atât apartenența la stânga sau dreapta dictează integrarea coerentă în valorile mai ample ale liberalismului și democrației¹.

* Prof. univ. dr. la Facultatea de Istorie, Universitatea București; CS III la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

¹ Aceasta nu înseamnă că Bobbio ar stabili între dreapta și stânga doar o diferență de grad, de intensitate, ci doar că stânga și dreapta propun, în cadrul democratic, perspective diferite asupra unui set de valori, între care semnificative sunt libertatea și egalitatea, care nu împiedică, însă, un referențial comun.

Din motive generate de coerența expunerii se pot avansa câteva seturi de valori, concepte, principii care se pot încadra fie în zona de stânga, fie în cea de dreapta a spectrului politic. O astfel de topografie, susține peremptoriu Norberto Bobbio, permite interșanjabilitatea lor. Poziționarea în interval (aici Bobbio aducând, interogativ, în discuție situația partidelor „verzi“, ecologiste) nu blochează natura proprie a stângii sau drepte, identitatea lor clar diferită.

Dreapta ar putea fi definită drept familia politică, gruparea ideologică, cu o paternitate istorică ce este anterioară în timp valorilor ce definesc „stânga“. Momentul de cenzură, după care a și fost conturată topografia modernă a conceptelor moderne ale „drepte“ și ale „stângii“, este Revoluția Franceză din 1789, secvență generatoare, practic a întregii modernități europene. Posibilitatea de înțelegere a drepte prin recursul la istorie și tradiție indică, măcar indirect, posibilitatea înțelegerii drepte ca disjunctă de valorile modernității², în accepția lor actuală. Permanent, iar Bobbio se înscrie pe acest traseu, „dreapta“ și „stânga“ vor trebui clasificate istoric, în sensul depășirii viziunii ideologice, marcate de eşecul „drepte“ după cel de-al doilea război mondial.

Chiar dacă dreapta prin recursul său la istorie și tradiție a fost, ilegitim până la un punct³, încadrată într-o grilă negativă de evaluare, aceasta nu permite re-manența unei astfel de poziționări. Concept volatil el însuși, „istoria“ trebuie înțeleasă (și este înțeleasă de „dreapta“ în această accepțiune) ca o asumare pozitivă cu deosebire a unor momente memorabile, încadrabile într-o mitologie și pedagogie națională, suficient de persistente pentru a fi transmise generație de generație ca un cod al identității naționale. Asumarea de către „dreapta“ a perspectivei eroice, memorabile, ca mit fondator și constitutiv al națiunii și statului face parte integrantă din patrimoniul cultural-politic al acesteia.

Un alt segment mai clar definit al „drepte“ este recursul la o viziune distinctă de a „stângii“ de a poziționa individul și statul în cadrul altor valori politice. Viziunea standard a drepte liberale va fi aceea de a privilegia individul activ, creator al propriului său destin, cu respectarea valențelor existențiale ale semenilor săi, în timp ce statul este evaluat ca un cadru, imperfect, dar necesar, pentru realizarea complexului de potențialități ale acestuia. În acest caz, „dreapta“ este foarte aproape de ceea ce se înțelege, în general, prin liberalism⁴. Privilegiind,

² Disjungerea la care ne referim este, în mare măsură, reflexul ideologic al definirilor polemice ale stângii cu privire la dreapta. Există însă, mai ales cu privire la dreapta „premodernă“ (de până la momentul 1945, sau mai exact al anilor '70-'80), o serie de motivații clare prin care stânga (și, în general, reflexia critică academică) definește dreapta „premodernă“ ca fiind ostilă modernității post-1789.

³ Nu se poate nega ostilitatea clară a drepte, inclusiv a celei convertite în „revoluție conservatoare“, caz pe care îl și aduce în discuție Bobbio când stabilește sensul acesteia în raport genetic cu fascismul.

⁴ Discuția despre liberalism, contextul istoric al acestuia și conturul teoretic este foarte amplă, cu o revigorare după 1989; fără a fi obiectul acestui articol putem insera Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului: zece lecții*, București Humanitas, 2013; John Gray, *Cele două fețe ale liberalismului*, Iași, Polirom, 2002; Robert Eccleshall, *British Liberalism: Liberal Thought from the 1640s to 1980s*, London, Longman, 1987; Theodore Lowi, *The End of Liberalism: Ideology, Policy and the Crisis of Public Authority*, New York, W. W. Norton, 1969; în privința cazului românesc, de reamintit Gheorghe Tașcă, *Liberalism și corporatism*, București, Tipografia „Bucovina“, 1937; dar, mai ales Ștefan Zeletin, *Burghesia română*, București, Cultura Națională, 1925; Zeletin este considerat, incorect cognitiv, un autor „marxist“, ca metodă și finalitate ideologică.

ca liberalism, individul activ în fața statului-asistențial, dreapta asumă o viziune personală asupra omului, contrapusă celei a stângii. Pentru aceasta din urmă, individul este privit ca supus distorsiunilor unor entități care-l copleșesc, indiferent că ele se numesc stat, capital transnațional, dictaturi ale plutocrațiilor de orice fel. Individul „stângii” este parte coerentă a colectivității, în timp ce „dreapta” îl contrapune statului omnipotent, gestionar obligatoriu al resurselor create din inițiativă privată. Este o poziție paradoxală a dreptei de a include o perspectivă pozitivă asupra individului (în sens de privilegiere a inițiativei, a riscului capitalist, de respingere a colectivismului etatist) și a fi evaluată drept temeiul ideologiilor extremiste, care confluează către fascism⁵. Stânga, în schimb, mai ales după colapsul comunismului, reușește să se poziționeze ca un garant mai sigur al democrației, chiar dacă genealogia ei din zona comunismului radical nu poate fi exclusă în totalitate.

Toate aceste aprecieri și evaluări nu sunt îndepărtate de problematica expusă de Bobbio în lucrarea sa. Autorul încearcă demontarea argumentației preopiniențelor săi, care fie că neagă *de plano* polaritatea ideologică dreapta-stânga (în sensul că o consideră nerelevantă pentru situația politică de azi), fie că nu sunt de acord cu tipul de argumente utilizate de autor, fie le consideră sustenabile de completare. Problema de fond a lucrării lui Bobbio este incapacitatea autorului de a se concentra pe argumentele proprii, de a străbate calea analitică (*metoda*, cum o numește autorul), până la capăt. Sugestiile prezente în mica sa lucrare sunt totdeauna încărcate de sens, capabile să sesizeze puncte nodale ale problematicii polarității ideologice. Niciunde autorul nu se limitează la transferul propriei poziții de stânga în analiza conceptuală întreprinsă. Tezele expuse de autor nu sunt însă exhaustiv susținute, argumentația, chiar dacă coerentă, nu se concretizează și într-un material istoric suficient.

Excluderea, respingerea tezei inutilității disjuncției dreapta-stânga se fundamentează pe sesizarea universalității utilizării acestei departajări, chiar după prăbușirea comunismului⁶. Este primul contraargument ridicat de Bobbio împotriva celor care susțin că dihotomia menționată ar aparține registrului „arheologiei politice”, și nu actualității. Universalitatea, notorietatea în sine a disjuncției dintre dreapta și stânga nu poate constitui însă, în sine, un argument peremptoriu. Utilizarea inflaționistă a dihotomiei dreapta-stânga nu consemnează decât asimilarea mimetică de către opinia publică și clasa politică a unei terminologii în vogă în mediile savante. Termenii sunt reformulați în sensuri comprehensibile de

⁵ În ce măsură fascismul este numai de dreapta, și chiar mai incriminant un agent de forță al extremei drepte, este o discuție încă neterminată; într-una dintre masivele contribuții asupra „drepte europene” fascismul este lecturat în asemenea manieră, ca parte clară a extremei sale; volumul menționat indică însă dificultatea definirii drepte și a stângii, prin comportamentul/practicile contradictorii ale diversilor lideri politici, îndeosebi din zona autoritaristă, comunistă și fascistă. Politicile de stânga ar indica, prin cazurile menționate, apartenența la „stânga”, în timp ce naționalismul, militarismul, cultul conducătorului, antiparlamentarismul și, desigur, ostilitatea față de democrație, includerea în zona (extremei) drepte(i).

⁶ Bobbio respinge argumentul, utilizat de o parte a criticilor săi (care sunt de acord cu diferențierea dreapta-stânga), că ar exista o „criză a ideologiilor”.

subiecții pasivi ai politicii și capată un nou drept de circulație. Este adevărat că Bobbio nu insistă pe acest tip de (contra)argument față de contestatarii săi, ci procedează la interogarea imposibilității logice a variantei opuse. Inexistența polarității ideologice ar face imposibilă înțelegerea oricărei poziții contrare; stânga nu poate fi definită în absența drepte, și invers: „Să nu mai aibă oare niciun sens faimosul dualism, tocmai în momentul în care doar prin terminologia tradițională mai putem desemna două partide opuse?”⁷. Problema ridicată de teoreticianul (și omul politic, în subsidiar) italian este esențială. Definirea tiparului abstract al drepte nu poate fi înțeleasă în absența oricărei comprehensibilități a opusului său. O politică de dreapta, o tehnică electorală de dreapta, un program politic, un om politic de dreapta nu pot fi înțeleși în absența polului opus, a stângii. Problema esențială este definirea aceluia cod de valori (în sensul general) cel mai profund care se regăsește în interiorul, în stratul cel mai adânc al filosofiei/practicii/elitei politice. Operațiunea epistemică menționată trebuie realizată indiferent de perturbațiile întâmplătoare ale vieții politice, iar codul de valori trebuie să reziste oricăror tentații ale compromisului, definite prin satisfacerea efemeră a electoratului sau de presiunile exercitate de necesitatea controlului puterii politice. Dreapta, în acest sens, capătă sens doar dacă contrapune, în același cod de norme și valori, sensuri opuse celor de stânga. Absența modelului abstract, a „tipului ideal” îndreptățește punctul de vedere al politologului italian. În practica politică însă, conjunctura, episodicul, presiunea exercitată de gestionarea puterii, a relațiilor cu electoratul și cu adversarul împiedică ortodoxia absolută.

Relevarea sensului drepte este corelată cu cea a stângii, dar sistemul democratic cunoaște glisări între practici și tehnici fie de dreapta, fie de stânga, fără a mai exista o preocupare expresă pentru delimitarea foarte clară a contururilor celor două megaconcepte. În democrație, și acest lucru este bine marcat de politologul italian, există însă un consens instituțional cu privire la valorile stabilite, în care se regăsesc partide, norme, repere atât ale drepte, cât și ale stângii. Între diferitele repere ale spectrului politic, cu excluderea fasciștilor/fascismului, se pot stabili alianțe⁸. Alianța dintre fasciști și comuniști nu este posibilă în sens structural, ci numai ca tactică.⁹

Invocând apetența și asimilarea de către el atât a spiritului analitic, cât și a celui istoric, Bobbio trece la criticii mai apropiată punctelor sale de vedere. Respingerea, sau lipsa de convingere în validitatea criteriului utilizat, ar fi atitudinea

⁷ Norberto Bobbio, *Dreapta și stânga: Rațiuni și semnificații ale unei diferențieri politice*, București, Humanitas, 1999 (Destra e Sinistra: Ragioni e significati di una distinzione politica, 1994, 1995); în continuare se va cita *Dreapta și stânga*.

⁸ Bobbio se referă, cu deosebire atunci când face referință și la comuniștii italieni, la perioada imediat următoare Eliberării de sub fascism; este o discuție separată problema defascizării Italiei și a caracterului ei „democratic”.

⁹ Bobbio trimite la Pactul Ribbentrop-Molotov; cercetările speciale mai noi asupra fascismului italian demonstrează existența includerii (măcar superficiale) a proiectului comunist în cel fascist; situația este similară celei a Germaniei, unde proiectul radical de stânga este distrus de Hitler tocmai pentru a-și asigura venirea la putere, prin liniștirea „capitalului monopolist”.

cele de-a doua categorii de critici. Acești critici se află însă în acord cu teza existenței polarității ideologice dreapta-stânga. Bobbio utilizează conceptul de egalitate ca numitor comun al stângii, delimitant față de dreapta. Politologul italian susține că egalitatea este definitorie definirii stângii, iar cei care refuză acest criteriu se pun în afara tradiției definirii și existenței istorice a acesteia. Egalitatea ca pivot al definirii stângii ridică o serie de interogații conceptuale. Stânga a valorizat în mod insistent, în toate ipostazele sale istorice, inclusiv prin varianta radicalismului comunist¹⁰, egalitatea ca fundament definitoriu, marcă specifică de identitate în raport cu dreapta. Bobbio pune accent pe egalitate, chiar în sensul în care îi asigură preeminență în fața libertății, și observă ralierea în jurul stângii (și al filozofiei sale politice) a unui număr important de gânditori politici, inclusiv de factură liberală¹¹. Polemizând cordial cu unul dintre criticii săi (prieten de stânga, de altfel)¹², Bobbio inistă asupra relevanței conceptului de egalitate, în definirea stângii, în raport cu cel de libertate¹³. Centralitatea conceptului de egalitate în ideologia stângii comportă câteva precizări, redefiniri și încadrări istorice. Stânga poate invoca, ideologic, hegemonia, poate chiar monopolul asupra luptei pentru egalitate. În sens strict istoric, egalitatea poate fi recunoscută nu doar în mișcări ce se autodefinesc ca fiind de stânga, dar și în regimurile liberaliste (în definiția socială a acestuia) ca posibilitate legală și nu ca impunere prin forță. Comunismul și fascismul sunt și ele, în condiția lor ideocratică, atât regimuri ale egalității (a clasei muncitorești în interiorul ei sau, mai târziu, a membrilor națiunii socialiste, sau între membrii comunității naționale, pentru cazul fascismului), cât și profund inegalitare în raport cu vaste categorii de excluși. Dreapta nu este incriminată de Bobbio pentru inegalitarismul ei. Acesta este interpretat ca o condiție obligatorie a păstrării nealterate a libertății. Și în acest caz este subînțeleasă dreapta de profil democratic, liberal.

Egalitatea ca vector definitoriu al stângii
— *inconsecvențe istorice*

Bobbio insistă asupra relativității conceptului de egalitate. Politologul italian înțelege acest relativism în sensul contextualizării sale, necesității stabilirii unei

¹⁰ Reprezintă un subiect distinct dacă ideologia și sistemul comunist semnifică o derivație absurdă, dar obligatorie, a stângii democratice din secolul al XIX-lea; personal, considerăm că elementele distincte ale stângii democratice față de cele tipice comunismului împiedică conturarea unei asemenea genealogii; nici marxismul, în fața sa revizionistă, nu poate fi considerat un temei al comunismului; dimpotrivă, social-democrația revizionistă, prin lucrările exponentului său esențial Eduard Bernstein, este categoric opusă radicalismului comunist. Nici măcar social-democrația „de linie” (Karl Kautski și Rosa Luxemburg au luat atitudine împotriva radicalismului leninist) nu poate fi considerată temei genetic al comunismului de tip leninist-stalinist.

¹¹ Menționându-l în acest sens pe Isaiah Berlin, Bobbio nu omite să precizeze că-l plasează pe marele gânditor liberal în categoria liberalismului social.

¹² Este vorba de teoreticianul Vittorio Foa.

¹³ „...ceea ce conferă unei mișcări de eliberare caracterul unei mișcări de stânga este scopul sau rezultatul urmărit: răsturnarea unui regim despotice bazat pe inegalitatea dintre cei aflați la vârful și cei aflați la baza scării sociale, regim văzut ca o ordine nedreaptă, tocmai fiindcă e inegalitară, constituită ierarhic”.

serii de variabile, în funcție de care poate căpăta concretețe istorică, raționalitate analitică. Pentru Bobbio egalitatea nu se poate confunda cu egalitarismul; ar exista trei variabile în funcție de care se stabilește conținutul mai exact al egalității: „persoanele între care urmează să fie repartizate bunurile sau funcțiile; bunurile sau funcțiile de împărțit; criteriul care stă la baza unei repartiții.”¹⁴ Se poate recunoaște acuratețea criteriilor ce definesc atât materia, subiecții, cât și mecanismul de distribuire a bunurilor. Este evident că Bobbio nu înțelege prin bunuri exclusiv formele naturale, fizice, materiale de manifestare ale bunurilor, iar prin „persoane” teoreticianul italian vizează chiar grupuri sociale, profesionale, politice. Criteriile sunt specificate expres în „nevoia, meritul, capacitatea, rangul, efortul și altele încă, la limită chiar lipsa oricărui criteriu, ce caracterizează principiul egalitar maxim și pe care propun să-l numim «egalitarist»”¹⁵. După cum se prezintă definirea egalității, concepția lui Bobbio include principii și sensuri pe care le putem considera a fi atât de stânga, cât și de dreapta. Drepturile naturale sunt puse în acord cu cele ale liberalismului social, la limită se recunoaște și valabilitatea principiului egalitarist (în sensul că i se certifică o existență istorică, dar nu și una capabilă de eficacitate și coerență).

„Persoanele”, dacă sunt înțelese în calitatea lor de indivizi izolați, dar și de grupuri de orice tip, cu capacitate de a solicita bunuri, reprezintă primul palier asupra căruia dorim să ne oprim. Aceste „persoane” se află într-un permanent fluid istoric. Înțelegem prin acest „fluid” un sens permanent dinamic al istoriei, nu neapărat al trecerii de la o etapă istorică depășită, opresivă, marcată de inegalitate, către una a valorizării acestui principiu (al libertății). Dacă istoria se definește prin maxima ei fluiditate, înseamnă că nu pot exista indivizi¹⁶ care să dețină la modul absolut dreptul la resurse fără a fi contestați. Contestarea în numele egalității (dar și al libertății) face parte din normalitatea istoriei, dar ea nu este decât parțial etică. Egalitatea indivizilor biologici, a grupurilor social-politice, culturale (și de altă natură) devine necesară doar atât timp cât se constată mari decalaje în accesul la resurse. „Marile decalaje” care trebuie anihilate, nivelate prin introducerea egalității presupun o ruptură istorică, distrugerea unui echilibru considerat imoral istoric. Egalitatea este, de cele mai multe ori, prima etapă în restaurarea echilibrului social-istoric. Mecanismul de restaurare a echilibrului istoric și etic este, la mari intervale de timp, revoluția. Indiferent care ar fi însă mecanismul de restaurare a fondului etic, a drepturilor naturale, spre exemplu, prin egalitate, acesta (mecanismul) conține o doză variabilă de supralicitare a drepturilor pierdute, sau de construire/obținere a unor drepturi noi.

Principial, putem fi de acord cu această triadă (variabile, cum le numește Bobbio). Este evident însă că persoanele, în înțelesul larg al acestui concept, supralicitează, în concretul istoric, drepturile lor, construiesc o nouă formă de jus-

¹⁴ Norberto Bobbio, *Dreapta și stânga*, p. 104.

¹⁵ *Idem*, p. 105.

¹⁶ Individul pur fizic, omul în sens biologic nici nu poate avea alt caracter decât limitat de propria sa condiție fizică.

tiție, mecanisme punitive de impunere forțată a egalității, care lovesc de foarte multe ori în alte persoane fără responsabilitate în crearea sau întreținerea vechii „ilegalități”. Exemple istorice pot fi aduse fără niciun fel de ezitare în această direcție. Lupta burgheziei, prin capitalismul liberal, împotriva feudalității, a sistemului vechi agrar, medieval, lovește fără ezitare și în categorii, persoane ce nu susținuseră vechea „inegalitate”; astfel marea teroare iacobină anihilează foștii aliați, ce contribuiseră la erodarea Vechiului Regim, capitalismul ultraliberal britanic distruge mica nobilime engleză incapabilă să se restructureze. Mai clară este distrugerea grupurilor inocente de către revoluțiile totalitare ce se fundează pe o nouă religie a egalității. Comunismul rusesc distruge fără ezitare vechiul echilibru social și clase, categorii, straturi sociale care fuseseră măcar indifereente, dacă nu chiar aliate, în procesul instaurării noii egalități. Sunt lichidate vaste sectoare ale inteligenței, țăranimii, dar chiar și ale muncitorimii și armatei.¹⁷ Comunismul, ca și fascismul, se prezintă ca noi religii politice ce mimează un anume tip de egalitate (nici măcar nu poate fi vorba de asumarea explicită a egalitarismului, în primul caz). Bobbio sesizează, și avertizează asupra confuziei, „lipsei de alfabet cognitiv în teoria egalității”, atunci când se susține că stânga ar reprezenta depozitarea principiului egalității totale a oamenilor, iar dreapta ar fi inegalitară. Utopiștii aduși în discuție¹⁸ ar reprezenta egalitarismul. Mirajul egalității se convertește, și Bobbio nu aduce în discuție acest fapt, în reversul său, al societății fals egale, cum este cea de tip comunist.

Mergând mai insistent pe stabilirea distincțiilor între egalitate și inegalitate decât pe ipocrizia falsei libertăți a radicalismului comunist, Bobbio susține că stânga ar aprecia (și lupta pentru aceasta) că „oamenii sunt mai degrabă egali decât inegali”, în timp ce dreapta că „inegalitatea primează”. Politologul italian recunoaște că stânga asimilează ca firești diferențierile naturale (și chiar aici cu anumite limite), în timp ce dreapta se întemeiază pe valoarea ontologică a diferențierilor sociale și naturale. Pentru dreapta chiar diferențierile sociale ar fi naturale, în sensul că societatea nu s-ar putea dezvolta în absența acestora.

Nici acest palier al analizei nu este suficient dezvoltat de Bobbio. Inegalitățile sociale trebuie, într-o ordine morală, desființate, dar, pe de o parte, desființarea unor inegalități atrage crearea unora noi (de văzut aici fenomenul discriminării pozitive), pe de altă parte ideologia egalității nu are un sens univoc. Există grupuri de putere care conturează permanent o altă imagine asupra egalității în acord cu propria dorință de control asupra resurselor limitate ale vieții publice. Ideologia egalitară, indiferent cât de inocentă ar părea ea, determină nașterea unor distorsiuni, excrescențe care afectează, în unele situații, stabilitatea sistemului social. Mai des sunt lovite interese și resurse care au fost obținute în alte

¹⁷ Mă refer precis la episodul lichidării, în 1922, a revoltei soldaților și muncitorilor de la fortăreața Kronstadt de către bolșevici.

¹⁸ Thomas Morus, Campanella, Fourier, Babeuf și chiar Marx (alături de câțiva utopiști englezi mai puțin cunoscuți).

condiții istorice ale „egalității“. Egalitatea devine astfel o valoare relativă nu în sensul inutilității ei, a lipsei de valoare etică, ci în înțelesul instrumentării ei frauduloase de către anumite grupuri nou apărute în spațiul public. Din analiza lui Bobbio nu rezultă foarte clar conținutul material al egalității. Lecturând cu atenție cazuistica, prezentată foarte aluziv și abstract de către politologul italian, putem conchide că acesta ar avea în vedere necesitatea depășirii inegalităților sociale; Bobbio insistă și pe similitudinea dintre calitățile comune ale oamenilor, care ar impune recunoașterea egalității ca lege sociologică de fier.¹⁹

Egalitatea este discutată, prin trimitere evazivă la problema imigrației, și în raport de insistență, predominarea diferențierii în raport cu similitudinea, separarea. Bobbio nu se angajează însă într-o discuție sistematică a niciunei poziții, indiferent că este de diferențiere sau de similitudine. Autorul validează criteriile de diferențiere în unele situații destul de puțin relevante pentru discuție, cum ar fi recunoașterea criteriului meritului în școli, la angajările în sectorul public sau privat, împărțirea dividendelor pe baza cotei de proprietate în societățile pe acțiuni sau a locurilor în Parlament pe baza voturilor.

Privind reflexiv, cu un grad mai ridicat de indiferență ideologică, întreaga problematică a egalității ridicată de Bobbio, se poate susține că stânga a insistat într-o anumită etapă istorică a sa (mai ales în a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX) pe obținerea condițiilor formale²⁰ (social, economic, juridic) ale egalității. Meritul său istoric în această direcție nu poate fi negat. Egalitatea și libertatea trebuie judecate istoric, nu doar ca drepturi naturale imprescriptibile ale umanității, ci, mai ales în epoca actuală, ca obligații existențiale care implică efort individual în sensul maximizării propriilor atuuri, dar și a condițiilor real-istorice. Individul contemporan nu trebuie să se complacă în „religia“ egalității și a libertății, excluzând efortul personal pentru a raționaliza cei doi piloni ai modernității occidentale. Libertatea și egalitatea sunt etape însușite deja de lumea occidentală avansată. Noul prag va trebui concretizat în excluderea criteriilor artificiale (Bobbio vorbește într-un sens diferit, dar adecvat contextului în care el poziționează dezbaterile între dreapta și stânga) de redefinire a libertății și egalității. Cele două ar trebui înțelese ca un cadru adecvat pentru definirea și exprimarea drepturilor naturale, dar nu viciate de un nou conformism, de o nouă religie politică a corectitudinii politice. Stânga deține un primat asupra valorizării egalității doar ca punct inițial de exprimare a aptitudinilor, dar și a obligațiilor umane, punct de vedere care nu este configurat în lucrarea lui Bobbio în mod adecvat și suficient.

Delimitarea stângii de dreapta este relevantă conceptual. În ciuda teoriilor crizei ideologiilor (de care Bobbio se distanțează, pe drept cuvânt) cele două

¹⁹ Bobbio trimite și la diferențierea ideologiei lui J. J. Rousseau față de cea a lui F. Nietzsche; pentru primul egalitatea primară (de naștere) este distrusă de societate, în timp ce pentru filosoful german societatea, dimpotrivă, ar fi cea care impune o egalitate silnică.

²⁰ Folosesc termenul de „formal“ în accepțiunea sa de codificat juridic, politic și nu de lipsit de conținut.

concepte capătă, inclusiv azi, o relevanță nu numai ideologică sau epistemică. Pentru comprehensiunea adecvată a acestor două realități/concepte este necesară însă precizarea unui punct fix, a unui referențial clar de motivare a unui set de termeni: egalitate, libertate, tradiție, muncă, eficacitate economică, sens istoric, filosofie de existență, drepturi individuale și generale. Punctul de vedere fix despre care discutăm poate fi înțeles într-un sens metafizic mai larg care impune recunoașterea unei configurații standard a civilizației occidentale, care să se recunoască nu doar într-o polaritate dreapta-stânga, mai curând concurentă, cât și ca una cultural-biologică, definitiv constituită, bazată pe limite morale și raționale.